

Abstract

The fiction is a tragic love story of Lolo Pako who was a soldier assigned in the Province of Maguindanao where he met Salma, a young woman and a domestic helper from Dubai but she chose to stay in their province after a few years. Unexpectedly, during the pandemic, a student boarder left the boarding house which was owned by Lolo Pako and transferred into the old house of Salma, a house that is covered with green and big leaves of different kinds of plants where old Salma shared her untold love story.

English title

The Green Leaves Also Wither

Keywords

1. Amik (a Muslim delicacy that is made from ground rice and sifted through a coconut shell (bao) to hot cooking oil)
2. bae (general term of Maguindanaoan for a young woman)
3. datu (general term of Maguindanaoan for a young man)
4. hijab (a head covering worn in public by some Muslim women)
5. pandemya (pandemic)

NALALANTA RIN ANG MGA LUNTIANG DAHON

Gangalanes Bon So mga Gadong a Lawn

MUBARAK M. TAHIR

MAY PANDEMYA NANG maisipan kong lumipat sa isang bahay na pinaupahan ang ibang silid. Naisipan kong lumipat dahil bukod sa may free Wi-Fi ito, malakas din ang koneksiyon ng internet sa bahay na ito na kinakailangan ko sa aking online class. Sa unang tingin sa labas ng bahay, aakalaing walang nakatira o nangangasiwa dahil nababalot ng makakapal at mayayabong na mga halaman ang pader. Hindi na rin matukoy kung saan ang daanan papasok sa bahay. May kalumaan na ito ngunit matitibay pa ang kahoy na ginamit dito na kulay lamang ang nagbago. Kung hindi pa makikita ang nakapaskil na karatula na “Room for Rent” ay hindi aakalaing pinaupahan pala ang ibang silid ng bahay.

Wala namang problema sa dati kong tinutuluyan, 'yon nga lang dahil halos walang bukas na espasyo na maaaring madaanan ang malakas na signal sa silid ko ay hindi ko nagagawa ang mga pangangailangan ko habang nasa loob, lalo na ngayong may pandemya na online ang lahat ng klase ko. Hindi ko rin magawang umuwi sa probinsiya dahil mas lalong wala akong matatapos dahil sa kawalan ng koneksiyon ng internet maging signal ng selpon. Kinakailangan ko pang bumaba sa bayan magkakoneksiyon lamang. Mas magastos 'yon. Magtatatlong taon na rin akong nangungupahan sa bahay ni Lolo Pako. Noon ay hindi niya ito pinauupahan ngunit nakita niyang wala namang nakatira sa ilang silid na hindi ginagamit kaya naisipan niyang paupahan na lamang ang mga ito.

Nang una akong dumating sa bahay ni Lolo Pako ay namangha ako sa laki at sa lawak ng kanyang bakuran. Sa likod nito ay may nakalaang bakuran na kung saan maraming mga manok na pinagkakaabalahan ni Lolo Pako. Limang kuwarto rin ang bakante sa bahay na ni isa'y walang nakatira. Sa kabila ng laki ng bahay na iyon ay nababalot ito ng katahimikan. Kung hindi pa titilaok ang mga manok tuwing umaga o kundi naman ay maghahabulan ang mga pusa sa bubong ay walang ibang ingay na maririnig na nagustuhan ko rin dahil hindi ako maaabala ng anumang ingay. Bukod pa rito, napansin kong walang ibang kasama si Lolo Pako sa bahay. Ngunit sa sala ng kanyang tinitirhan ay nakasabit ang malaking larawan ng isang pamilya kasama si Lolo Pako.

Isang umaga habang nag-aayos ako ng aking mga gamit sa silid ay napansin kong nakaupo si Lolo Pako sa kanyang lumang silya habang malayo ang iniisip at hawak-hawak ang isang piraso ng papel na minsan ay kanyang pinagmamasdan. Mababakas sa kanyang mga mata ang kalungkutan na dala-dala niya, maliban sa kanyang katandaan dahil sa kulubot nitong balat, puting buhok, at mahina nang pagkilos. Kung hindi pa siya nakadepende sa kanyang tungkod ay hindi na rin siya halos makatayo. Ilang saglit pa ay bigla na lamang napaluha si Lolo Pako nang inilagay niya sa kanyang dibdib ang hawak-hawak niyang papel. Napatingala siya habang nakapikit.

Sa mga bakanteng oras ko ay sinasamahan ko si Lolo Pako sa kanyang manukan. Tanging sa bakuran ko lamang na 'yon nakikita ang kasiyahan sa kanyang mga mata at panakaw na mga ngiti sa t'wing makikita niya ang kanyang mga alagang manok.

Datu, kunin mo ang ilang itlog d'yan sa pugad, mahinang sabi ni Lolo Pako habang abala ako sa paghahalo-halo ng kanyang patuka. Ulamin mo, dugtong pa niya.

Napangiti na lamang ako sa kanyang mga sinabi, hindi dahil sa mga itlog ng manok kundi sa maaliwalas na mukha ni Lolo Pako sa mga oras na iyon. Masaya siya.

Nag-iisa lamang si Lolo Pako kaya naman halos araw-araw kaming sabay na kumain. Nagkukuwentuhan. Hindi ako nababagot na pakinggan ang mga kuwento ni Lolo Pako. Mas lalong hindi ako naiinis kung paano niya ihalintulad ang kabataan sa panahon ko at ng kanyang kapanahunan. Higit sa lahat, sa bawat kuwento niya ay lagi siyang nag-iwan ng pangaral sa akin na para bang ayaw na ayaw niyang mangyari ito sa akin.

Mahirap kalabanin ang pag-ibig. Hindi lamang ng sarili mo maging ng Diyos, nasa sa 'yo na kung ano ang mas matimbang sa 'yo. Ang mahalaga, hindi mo pagsisisihan . . . malungkot na paalala ni Lolo Pako sa 'kin habang nakatitig ang kanyang malungkot na mga mata.

Hindi ko alam kung ano ang itutugon ko sa kanya. Hindi ko man lubos na maunawaan ang mga pahayag na kanyang binitiwang ay ramdam ko ang bigat ng bawat salita. Hindi lamang maabot ng aking pang-unawa ngunit mabigat sa pakiramdam. Nagpatuloy sa pagkukuwento si Lolo Pako.

ISANG RETIRADONG SUNDALO si Lolo Pako. Halos apatnapung taon din siyang nagsilbi sa bayan. Ngunit ang dalawampung taon nito ay inilaan niya sa bayan ng Shariff Aguak sa Maguindanao kung saan siya naitalaga. Sa ilang taon niyang pananatili rito ay napamahal na sa kanya ang bayan sa kabila ng patuloy na kaguluhan dito. Para sa kanya, tungkulin niyang panatilihin ang kapayapaan sa lugar na 'yon. Hindi nalalayo sa ibang lugar ang Maguindanao. Tulad ng ibang lugar ay hindi maiiwasan ang gulo. Tulad ng ibang bayan ay masaya at matiwasay na namumuhay ang mga mamamayan sa bayang ito na karamihan ay Maguindanaoan na Moro.

Kung hindi nakasuot ng uniporme, si Pako ay hindi aakalaing sundalo ng kanyang kasamahan kapag namamalengke sa pamilihing bayan ng Shariff Aguak. Patunay na kahit sundalo sila ay malaya sila

at hindi sila banta sa kaligtasan ng mga sibilyang naroroon. Kilala na rin sila ng ibang mga tao rito, lalo na ng mga namamasada ng motorsiklo. Patunay rin na bukas ang mga Moro at ang bayan ng Maguindanao na tumanggap ng mga tao na naiiba sa kanilang kultura at paniniwala.

Bai, pila ito? tanong ni Pako habang hawak-hawak ang isang balot ng amik na kakaahon pa lamang sa mainit na mantika.

Duwapulo lang, bente, mahinhin na tugon ni Salma habang abala sa pag-aayos ng kanyang paninda.

Bumili si Pako ng amik. Naging paborito niya ito simula nang mapadpad siya sa bayan. Ito ang kanyang meryenda tuwing hapon kasabay ng isang tasa ng mainit na neytib na kape.

Ser? Ito . . . Ser? naiinis na sabi ni Salma habang iniaabot kay Pako ang amik na nakabalot sa tuyong dahon ng saging. *Ser!* malakas na sabi pa niya.

Nagulat si Pako. Nahiya siya sa kanyang reaksiyon. Nakatitig siya kay Salma. Ito ang unang beses na nakita ni Pako si Salma sa pamilihan sa ilang beses niyang pamimili rito. Agad siyang humingi ng pasensiya sa dalaga. Umalis din sila ng kanyang mga kasama ngunit naging tampulan siya ng tukso ng mga ito. Napansin ito ni Salma habang papalayo sina Pako dahil sa malakas nilang tawanan.

Mag-iisang buwan nang dumating si Salma galing sa Dubai bilang domestic helper. Labingwalong taong gulang siya nang una siyang umalis ng bansa. Sa tulong ng kanyang recruiter ay napeke niya ang kanyang edad sa mga dokumento niya. Ito lamang ang paraan upang makatulong siya sa kanyang mga magulang na noon ay walang ibang hanapbuhay kundi ang pagsasaka. Hindi na rin siya nakapagtapos ng hayskul dahil sa kanilang kalagayan. Mas pinili niyang mangibang bansa hindi lamang upang makatulong sa magulang niya kundi upang umiwas na rin sa maagang pangangasawa sa kanya.

Maganda si Salma. Tipikal na Maguindanaoan na dalaga—morena at katamtaman ang katangaran. Ngunit mas nangingibabaw ang kanyang ganda kapag nababalot ng hijab na matinkad ang kulay, ang kanyang ulo at tanging maamong mukha lamang niya ang nakikita. Kaya hindi nakapagtata kang maraming nagkakainteres sa kanya sa kanilang bayan. Nang mismong magulang na niya ang humikayat sa kanya na mag-asawa dahil hindi na siya mapagpapaaral ng mga ito ay doon na naisipan ni Salma na mangibang bansa. Tatlong taon din ang kanyang ipinamalagi sa Dubai. Nang nakaipon at natubos ang mga naisanlang lupain ng

magulang niya ay nagdesisyon siyang umuwi at magtayo ng sariling negosyo sa palengke.

Salitan ang pagbabantay ng mga sundalo sa checkpoint papasok sa Shariff Aguak kung walang operasyon na magaganap. Tuwing hapon hanggang hatinggabi nakatalagang magbantay si Pako. Kaya pagpatak ng ala-una ng madaling-araw ay humihilik na si Pako sa kanyang duyan sa loob ng kanilang kampo.

Katatapos lamang ng iskedyul ni Pako noon kaya handa na siyang magpahinga at umidlip nang bigla siyang makarinig ng alingawngaw ng putok na hindi kalayuan sa kanilang kampo. Agad na nagising ang kanyang mga kasama na mahimbing na natutulog habang ang iba niyang kasama ay agad na hinanap ang kanilang armas at naghanda sa anumang mangyayari. Hindi agad gumalaw ang grupo nina Pako hangga't walang utos ang kanilang heneral. Subalit ilang saglit pa ay lalong tumindi at lumakas ang putok ng baril na tila nakapaligid na sa kanila. Agad silang dumapa. Naging pananggalang nila ang mga tambak na sako ng lupa na nakapalibot sa kanilang kampo. Nilusob sila ng pangkat ng mga rebelde sa bayan. Mas lalong lumakas ang palitan ng bala. Nahirapan ang pangkat nina Pako dahil sa kawalan ng ilaw sa mga oras na iyon kaya malayang nagsisulputan ang bala ng mga rebelde. Sa gayong kalagayan nila ay agad na nagpadala ng tulong at puwersa ang kanilang heneral. Maririnig na rin ang tunog ng eroplano sa himpapawid na paparating. Ilang sandali pa ay isang malakas na pagbomba ang yumanig sa kabilang barangay kung nasaan ang mga rebelde. Agad naman nagpaulan ng bala ang pangkat nina Pako. Patuloy pa rin ang bakbakan. Hindi sila makalabas sa kampo. Patuloy naman ang pagbagsak ng mga bomba mula sa paikot-ikot na mga eroplano sa itaas. Halos walong oras din ang itinagal ng bakbakan.

Bago pa man sumikat ang araw ay nadala na sa pagamutan ang ilang sundalo sa pangkat nina Pako na tinamaan habang ang iba naman ay nanatili sa kampo dahil hindi naman ganoon kalubha. Ngunit maraming nasawi sa grupo ng mga rebelde dahil sa malakas na mga bombang kanilang natanggap. Sa araw din na iyon ay nagsilikas ang mga sibilyan sa palengke. Doon sila nagtipon-tipon habang ang iba naman ay nasa mga paaralan na malapit sa highway.

Makalipas ang isang araw nang tuluyan nang humupa ang gulo ay naglibot ang pangkat nina Pako sa bayan upang tingnan ang kondisyon ng mga nadamay na sibilyan. Nadatnan nila ang mga bata at matanda

sa palengke. Ngunit hindi mababakas sa kanila ang pagkatakot. Masaya silang nagkukuwentuhan. Habang ang iba naman ay naghahanda na upang bumalik na sa kanilang mga tahanan, kabilang si Salma at ang kanyang magulang.

Bae, aalis na kayo? Bukas pa puwedeng bumalik sa mga bahay n'yo. Delikado pa sa ngayon, mahinahong paliwanag ni Pako kay Salma na abala sa pagliligpit ng dadalhing mga gamit.

Hindi kumibo si Salma at nagpatuloy siya sa kanyang pagliligpit. Ilang sandali pa ay tinalunton na nila ang daan patungo sa kanilang bahay na nasa gitna ng sakahan. Napabuntonghininga si Pako habang sinusundan ng kanyang paningin sina Salma at magulang nito.

Muling bumalik ang katahimikan sa bayan. Matiwasay na muli at bumalik na sa normal ang lahat. Naging masigla ulit ang palengke kung saan nagtitinda si Salma ng iba't ibang kakanin. Napadadalas na rin ang pagbili ni Pako at pakikipagkuwentuhan kay Salma. Maliban sa kanyang paboritong amik ay nananabik siyang makita si Salma. Simula nang makita niya ito ay biglang may pumukol sa kanyang puso. Nais man niyang pigilin ito ngunit kahit sundalo siya na may armas ay hindi niya ito malulupig. Kusa na siyang nagpatangay rito. Sa simula ay nag-aalangan siya ngunit mas nanaig ang kanyang kagustuhan na sabihin kay Salma ang kanyang nararamdaman.

Allahuakbar! Palabiro ka rin pala, ser. Sige na, busy ako pan, naiilang na sagot ni Salma nang masabi ni Pako ang kanyang nararamdaman sa dalaga.

Nagpaliwanag si Pako. Sa kabila noon ay hindi pa rin siya pinapansin ni Salma na para sa kanya ay binibiro lamang siya. Sa araw-araw na pabalik-balik ni Pako ay nagkapalagayang-loob sila ni Salma ngunit may bahid ng pag-aalangan at pangamba ang dalawa dahil sa kanilang magkaibang paniniwala. Kalaunan ay tinangay na rin ng kanyang nararamdaman para kay Pako si Salma. Sa kaloob-looban ni Salma ay higit na ipinagbabawal ang kanyang pakikipagrelasyon kay Pako. Nanatiling patago ang kanilang relasyon kahit sa dulo nito ay walang kasiguraduhan.

Nanananghalian noon si Pako sa kanilang kampo nang bigla siyang tinawag ng kanyang kasamang sundalo. Dumating si Salma. Agad siyang pinapasok ni Pako kahit labag ito sa kanilang kampo.

Ipapakasal na 'ko ni A'ma, mahinahong sabi ni Salma na noo'y maluhaluha ang kanyang mga mata na hindi halos makaharap kay Pako. *Pumayag ako . . .* pagaralgal niyang dugtong habang nakayuko at lumuluha.

Natahimik si Pako. Natulala siya sa kanyang narinig mula kay Salma. Napayuko na lamang siya habang nakakuyom ang kanyang mga kamay. Pigil na pigil ang kanyang luha.

Nalaman ni A'ma ang relasyon natin nang may nakapagkuwento sa kanya na nakita tayong dalawa sa Cotabato City, paliwanag pa ni Salma. Mas gugustuhin niyang mamatay ako kaysa sa maikasal ako sa 'yo.

Nagpumilit na kausapin ni Pako ang magulang ni Salma. Subalit pinigilan siya nito dahil mas lalo lamang magkakaproblema. Maliban sa hindi Muslim si Pako ay inaalala rin ni Salma ang katayuan ni Pako na isang sundalo na magiging dahilan pa ng iba pang gulo, lalo't ang ibang kamag-anak ni Salma ay kabilang sa tinutuligsa ng mga sundalo. Ayaw niyang mapahamak si Pako. Ayaw niyang malagay sa kapahamakan ang unang lalaki na kanyang minahal. Napaluhod na lamang si Pako sa harap ni Salma habang umiiyak at nagmamakaawang hindi siya magpapakasal sa iba.

Marahang hinawi ni Salma ang mahigpit na pagkakahawak ni Pako sa kanyang mga kamay. Tanda ng kanyang pagsuko sa kanilang relasyon.

Sumumpa tayo, di ba? Tayan ko . . . sumamo ni Pako.

Ilang sandali pa ay may biglang dumating na motor sa labas ng kampo. Ipinasusundo si Salma ng kanyang ama. Hindi napigilan ni Pako si Salma na unti-unting humahakbang papalayo sa kanya palabas ng kampo. Bago tuluyang humakbang palabas ng kampo si Salma ay muli siyang bumalik kay Pako.

Itago mo 'to. Tandaan mo, ikaw ang una at huling lalaking mamahalin ko mapunta man ako sa iba, pangako 'yan . . . huling sambit ni Salma habang mahigpit ang pagkakahawak sa kamay ni Pako kasama ng kanilang larawan.

Ilang araw ang lumipas, muling bumalik si Pako sa palengke. Nadaanan niya ang puwesto ni Salma. Bakante na ang puwesto niya na noo'y puno ng kanyang mga paninda. Nakaramdam ng lungkot at pangungulila si Pako. Nang paalis na sina Pako kasama ng iba pang sundalo ay bigla siyang napahinto.

Mukhang enggrande ang kasal, a, sabi ni Pako sa ilang batang mga lalaki na ikinakabit ang isang malaking tarpaulin sa isang pader ng malaking tindahan.

Uway ba, ser, sagot ng isang bata.

Nang maikabit na ang tarpaulin ay bumungad sa paningin ni Pako ang larawan ni Salma at ng kanyang mapapangasawa na anak ng opisyal sa

kanilang bayan. Matagal niyang pinagmasdan ang larawan ni Salma na nakangiti. Ngunit ramdam niya ang kalungkutan ng mga mata at ngiti sa likod ng mga ito. Halos maluha si Pako.

Alis na tayo! sigaw ng isang sundalo na nakasakay sa likod ng sasakyan habang kinakawayan si Pako.

Paalam, Salma . . . pabulong na huling sambit ni Pako.

HINDI KO NAMALAYAN na maluha-luha akong nakikinig sa kuwento ni Lolo Pako. Kung hindi pa niya ako kinalabit ay nakatulala lamang akong nakikinig sa kanya. Nalungkot ako sa kinahinatnan nila ni Salma.

Okey na 'ko, lalo na nang matagpuan ko si Luna at sa kanya ko naibaling ang lahat ng pangungulila ko kay Salma. Alam n'ya 'yon pero tinanggap n'ya ako. Malaki ang ipinagpapasalamat ko sa kanya at kahit namayapa na siya ay alam kong gagabayan n'ya ako, sabi pa ni Lolo Pako na nakatulala lamang.

Parehong nagkaroon ng kanya-kanyang pamilya sina Lolo Pako at ang kanyang kasintahan na si Salma. May isang anak na lalaki si Lolo Pako na may sarili na ring pamilya. Ilang beses na siyang balak kunin ng kanyang anak ngunit mas nais ni Lolo Pako sa kanyang tahanan. Mas panatag siya rito kahit nag-iisa. Dito niya nararamdaman ang dating pagmamahalan nila ni Salma kung saan siya ang kauna-unahang babae na bumisita sa kanyang bahay noon na binalak nilang tirhan. Sa kabila nito ay hindi pa rin nagbabago ang kanyang pagmamahal kay Salma.

Umaasa ako na matutupad ang mga sinumpaang namin ni Salma sa kabilang buhay, pahayag ni Lolo Pako habang nakatitig sa lumang larawan nila ni Salma at nakangiti. Ngiti ng pag-asa at pagmamahal. *Sa pagkakataong 'yon, hindi na 'ko duwag para sa kanya. May paninindigan na 'ko,* dugtong pa niya.

Ilang saglit pa ay naidlip si Lolo Pako sa kanyang kinauupuan. Doon ko lamang naramdaman na naluha na ako. Nauunawaan ko na ngayon si Lolo Pako.

TAHIMIK DIN ANG bagong bahay na nilipatan ko na pagmamay-ari ni Babo Alma. Kinahiligan niyang magtanim kaya hindi nakapagtataakang halos lamunin na ng mga halaman ang kanyang pader, maging sa loob nito ay napuno ng iba't ibang halaman na kanyang pinagkakaabalahan. Makuwento si Babo Alma kaya madali kaming nagkasundo. Ngunit kapag hindi siya abala sa kanyang mga halaman ay nakikita ko siyang nakaupo sa balkonahe ng kanyang silid. Makuwento siya ngunit hirap tantiyahin ang kanyang emosyon.

Datu, akyat ka rito. May amik dito, anyaya ni Babo Alma.

Una kong narinig ang pagkaing amik kay Lolo Pako kaya agad akong umakyat upang makatikim nito. Mabango. Malutong. Masarap. Tama nga ang sabi ni Lolo Pako na masarap sa mainit na kape.

'Bo, bakit kayo lang mag-isa? Anak n'yo? Asawa? pagtataka kong tanong.

Isang taon pagkatapos akong maikasal sa lalaking hindi ko gusto ay nakipaghiwalay ako sa kanya, sagot niya. Hindi na rin ako nag-asawa ulit sa pag-aasam na makikita at makakasama ko pa rin ang lalaking una kong minahal. . . dugtong pa ni Babo Alma.

Kinilabutan ako nang malaman kong si Babo Alma ay si Salma na kasintahan ni Lolo Pako. Halos maluha-luha kong ikinuwento sa kanya si Lolo Pako. Hindi rin siya halos makapaniwala tungkol kay Lolo Pako. Matagal na niyang hinahanap si Lolo Pako. Isang buwan pagkatapos niyang makipaghiwalay sa asawa ay agad niyang pinuntahan ito sa kanyang kampo ngunit hindi na siya nakadestino roon. Hindi rin sinabi sa kanya ng ibang sundalo na kakilala noon ni Lolo Pako kung saan siya inilipat. Labis-labis ang pangungulila ni Babo Alma kay Lolo Pako.

Sa kagustuhan kong magkita sila ni Lolo Pako ay sinamahan ko si Babo Alma sa dati kong inuupahan kung saan nakatira si Lolo Pako. Habang nakasakay kami ng motorsiklo ay hindi maipinta ang kasiyahan sa mukha ni Babo Alma. Mahigpit na mahigpit ang kanyang pagkakahawak sa aking kamay. Malamig man ang kanyang mga palad ay ramdam ko ang init ng kanyang pagmamahal at pananabik sa matagal na nawalay na kasintahan.

Huminto kami sa tapat ng bahay ni Lolo Pako. Tahimik pa rin gaya ng dati. Sa sobrang sabik ko ay agad akong pumasok kasama si Babo Alma.

Lolo Pako! sigaw ko habang hinahanap siya sa kanyang manukan.

Wala na ang kanyang mga manok. Tanging mga pugad na lamang ng

mga inahing manok ang nandoon na nagsikalat na rin sa bakuran. Halos bakante na ang bakuran.

Lolo Pako! May surpresa po ako sa inyo. Lolo! patuloy kong sigaw.

Nang hindi ko makita si Lolo Pako ay nilapitan ko si Babo Alma na nasa tabi at umiiyak. Nakita niya ang kanilang larawan ni Lolo Pako.

Lolo Pako? patuloy kong tawag habang iniikot ang bahay.

Ilang sandali pa ay may tumawag sa aming atensiyon sa labas ng bahay.

Wala nang nakatira d'yan. Mag-iisang linggo na siyang binawian ng buhay, malungkot na balita ng kapitbahay ni Lolo Pako. Ibinenta na rin ng anak n'ya ang bahay na 'yan, dugtong pa niya.

Napalington ako bigla kay Babo Alma na napayuko at napaiyak na lamang nang marinig ang nangyari kay Lolo Pako habang mahigpit na yakap-yakap ang lumang larawan nila. Wala akong magawa kundi ang yakapin siya nang mahigpit. Habag na habag ako sa parehong kalagayan nila ni Lolo Pako.

Inuwi ko si Babo Alma. Wala siyang kaimik-imik. Tulala pa rin siya dahil sa kanyang nalaman. Marahan siyang pumasok at umakyat sa kanyang silid. Napaupo na lamang siya sa kanyang balkonahe habang hawak-hawak pa rin ang lumang larawan nila ni Lolo Pako.

Simula noon ay naging tahimik na si Babo Alma. Bihira na lamang siyang magkuwento. Ang kanyang mga halaman ay nakaliligtaan na rin niyang alagaan. Ang dating luntian at mabubulaklak na mga halaman ay dahan-dahan nang nalalagas at nalalanta ang mga dahon. Minsan kong sinubukang diligan ang mga ito ngunit patuloy pa rin itong nalalanta.

Datu, pabayaang mo na 'yan. May hangganan ang lahat . . . sambit ni Babo Alma habang inaalalis ko ang mga lantang dahon.

Nahinto ako. Pinagmasdan ko si Babo Alma. Gaya ng dati ay nakaupo lamang siya na hawak-hawak ang larawan sa kanyang balkonahe. Ngunit masaya ang imahen ni Babo Alma. Minsan siyang napapaawit nang mahina na may masayang himig ng pag-ibig habang nakangiti ang kanyang mga labi at nakapikit ang kanyang mga mata. Ang mga ngiti ni Babo Alma sa mga oras na iyon ay katulad ng kanyang mga ngiti sa larawan—ngiti ng pagmamahal, pag-ibig, at pag-asa.

Bakasyon kaya naisipan kong umuwi. Sa pagkakataong ito ay bitbit ko na ang karamihan sa mga gamit ko na mahahalaga. Walang kasiguraduhan kung kailan babalik dahil sa pandemya. Bago pa man

ako lumabas ng bahay ay pinagmasdan ko ang balkonahe na tambayan ni Babo Alma. Tanging upuan na lamang at lumang mesa kung saan nakapatong ang lumang larawan nila ni Lolo Pako ang nandoon. Malaya na ring itinatangay ng ihip ng hangin ang mga nalanta at natuyong dahon ng mga halaman. Wala na ang makapal at mayabong na mga halaman sa pader ng bahay.